

HAPİSHANELERDE SAĞLIKLI GIDAYA ADİL ERİŞİM HAKKININ İNCELENMESİ

Dicle Dilan SALMAN *

Öz: Beslenme; yaşamın sürdürülmesi, büyüme gelişme ve sağlığın korunması için gerekli olan besin öğelerinin vücuda alınarak kullanılmasıdır. İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde de beslenme hakkı tanımlanmakta, her insanın sağlığını ve refahını temin edecek yeterli gıdaya ulaşmaya hakkı olduğu vurgulanmaktadır. Devletlerin gıda hakkına saygı duyması, gıda hakkını koruması ve yerine getirmesi gibi yükümlülükleri bulunmakta ve hapisanelerde yaşayan mahpusları da kapsamaktadır. Savunmasız ve sosyal açıdan dezavantajlı insanlar (örneğin, hapisanelerde veya gözaltında olanlar) sağlıklı beslenme uygulamalarına maruz kalma riskleri daha yüksektir. Bu yazının amacı, mahpusların hapisane koşullarında yaşamak durumunda kaldıkları gıdaya erişim sorunlarının dünyada ve Türkiye'deki durumunu incelemek ve Türkiye'de uygulanan politikaları tartışmaktır.

Anahtar Sözcükler: Gıda hakkı, beslenme hakkı, hapisane, hapisane beslenmesi,

Investigation of the Right to Fair Access to Healthy Food in Prisons

Abstract: Nutrition; It is the use of nutrients necessary for the continuation of life, growth, development and protection of health. The right to food is defined in the Universal Declaration of Human Rights, and it is emphasized that every person has the right to reach enough food to ensure his health and well-being. States have obligations to respect the right to food, to protect and fulfill the right to food, and this includes prisoners living in prisons. Vulnerable and socially disadvantaged people (for example, those in prisons or detention) are at higher risk of exposure to unhealthy dietary practices. The aim of this article is to examine the situation in the world and in Turkey of the problems of access to food, which prisoners have to live in prison conditions, and to discuss the policies implemented in Turkey.

Key words: right to food, right to nutrition, prison, prison nutrition,

1. Giriş.

Sağlıklı bir yaşam, sağlıklı ve yeterli beslenmeyi sağlayacak gıdaya sürdürülebilir şekilde ulaşmaktan geçer. Yeterli gıdaya ulaşamayan ve beslenmeden yoksun insanların tam bir iyilik haline erişmesi olanaksızdır. Beslenme, "sağlığı korumak, geliştirmek ve yaşam kalitesini yükseltmek için vücudun gereksinimi olan besin öğelerini yeterli miktarlarda ve uygun zamanlarda almak için bilinçli yapılması gereken bir davranıştır." (Sağlık Bakanlığı, 2017). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 25. Maddesinin 1. bendinde "herkesin, yaşama hakkı kapsamında beslenme hakkı" tanımlanmakta, her insanın sağlığını ve refahını temin edecek yeterli gıdaya ulaşmaya hakkı olduğu vurgulanmaktadır. Beslenme hakkı, yeterliliğin yanında güvenli, sağlıklı gıdaya kolayca ve sürdürülebilir şekilde ulaşma hakkını kapsamaktadır.

2. İnsan hakkı olarak Gıda Güvencesi ve Gıda Hakkı

İlk kez 1996 yılında Dünya Gıda Zirvesi'nde tanımlandığı haliyle gıda güvencesi, "bireylerin günlük gereksinimlerini karşılayacak miktarda yeterli, güvenli ve sağlıklı gıdaya ulaşabilmelerinin fiziksel ve ekonomik açıdan sürdürülebilir olmasının sağlanmasıdır" (Ghattas ve ark., 2015). Gıda güvencesiyle birlikte gıdaya erişim hak olarak tanımlanmış, ancak bu hakkın nasıl gerçekleşeceği belirtilmemiştir. Buna karşın, karar verici mekanizmaları da dahil ederek, bu hakkın nasıl gerçekleşeceğine dair uygulamaları ortaya koyan gıda hakkı kavramıdır (Şık, 2018). Devletler yurttaşlarını ayırmaksızın bütün herkese sağlıklı, besleyici, nitelikli gıdayı sağlamakla yükümlüdür. Bu kapsamda, 1976 yılında yürürlüğe girmiş olan *BM Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi* 11. Maddesi'nde de, devletlerin "herkesin açlıktan kurtulma temel hakkını kabul ederek, münferiden ve uluslararası işbirliği yoluyla, özel programları da içeren gerekli tedbirleri" alacakları

*Diyetisyen, Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Halk Sağlığı AD.
(ORCID No: 0000-0002-8540-0112)

Geliş Tarihi / Received : 26.09.2022

Kabul Tarihi / Accepted : 05.12.2022

beyan edilmiştir (**İnsan Hakları Derneği, 2022**). 1985 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, yeterli beslenmeyi insanların doğuştan sahip olduğu vazgeçilmez bir hak olarak kabul etmiştir (**İnsan Hakları Derneği, 2022**). İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde de belirtildiği şekilde, gıda hakkının da diğer tüm haklar gibi ayırım yapılmaksızın, herhangi bir şart ve sınırlama olmaksızın tüm insanlara garanti edilmesi gerekmektedir (**FAO, 2022**). 1992 yılında Dünya Sağlık Örgütü ve BM Tarım ve Gıda Örgütü (FAO) tarafından düzenlenen Uluslararası Beslenme Konferansı ve 1996 yılında yapılan Birleşmiş Milletler Gıda Zirvesi'nde, herkesin gıdaya ulaşmasının insan hakkı olduğu vurgulanmıştır. Devletlerin gıda hakkına saygı duyması, gıda hakkını koruması ve yerine getirmesi gibi yükümlülükleri bulunmaktadır (**İHD, 2022a**). Tüm insanların açlığın önlenmesinin ötesinde temel beslenme gereksinimlerinin sağlanması gerekmektedir.

3. Açlık ve Beslenme ile ilgili Kavramlar

3.1. Açlık

Açlık; insanların sağlıklı, aktif bir yaşam sürdürbilmesi için yeterli miktar olan gıdaya ulaşamama veya tüketilen gıdanın protein gibi makro ve/veya vitamin gibi mikro besin bileşenlerinin eksikliği olarak tanımlanmaktadır (**FAO, 2003**). Açlık, insanların günlük faaliyetlerini yerine getirmesine, yaraların ve hastalıkların iyileşmesine, büyüme çağındaki insanların büyümesinin engellenmesine neden olmaktadır. Açlık; tam ve kısmi açlık olarak ikiye ayrılmaktadır. Tam açlık, vücut için gerekli olan besinlerin tüketiminin yapılamamasıdır. Kısmi

açlık ise, vücut için gerekli olan tüm gereksinimlerin karşılanamadığı ölçüde besin alımını ifade eder.

3.2. Beslenme

Beslenme; yaşamın sürdürülmesi, büyüme ve gelişme, sağlığın korunması, geliştirilmesi ve iyileştirilmesi, üretkenliğin sağlanması ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi için gerekli olan besin öğeleri ile biyoaktif bileşenleri sağlayan besinlerin tüketilerek vücutta kullanılmasıdır (**Sağlık Bakanlığı, 2019**). Besin çeşitliliği sağlıklı beslenmenin temelidir. Sağlıklı olmanın temeli yeterli ve dengeli beslenmeden geçmektedir.

3.2.1. Yeterli ve dengeli beslenme

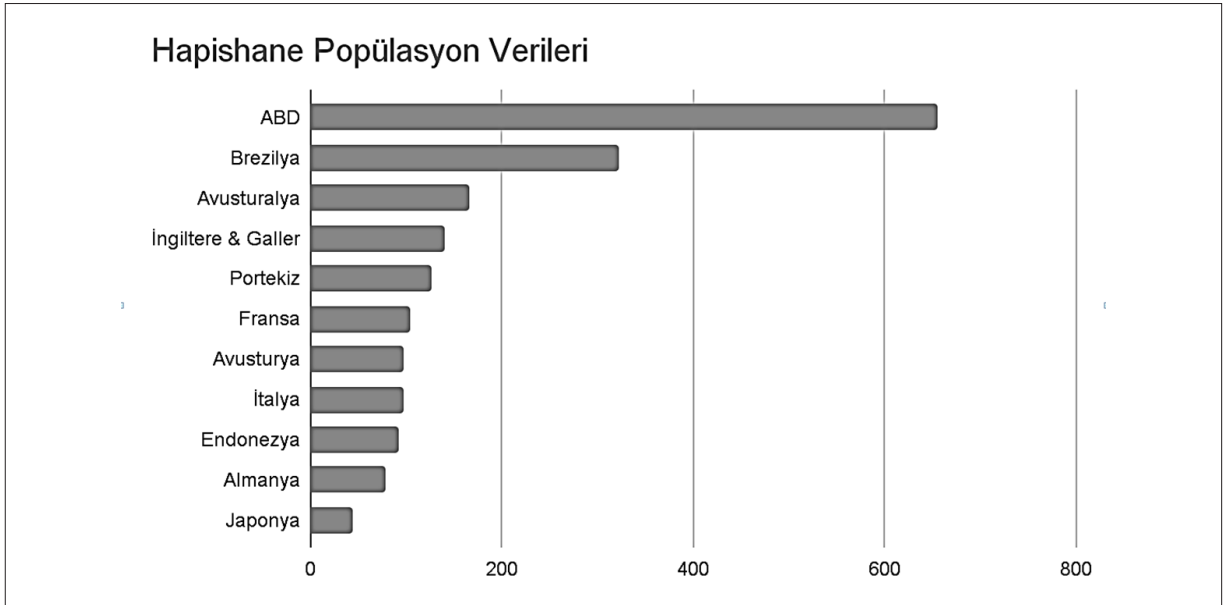
Yeterli ve dengeli beslenme sağlıklı beslenme ve optimal beslenme olarak da tanımlanmaktadır (**Sağlık Bakanlığı, 2017**). Yeterli ve dengeli beslenme; büyüme ve gelişme, dokuların yenilenmesi ve çalışması için gerekli olan enerji ve besin öğelerinin her birinin gereksinim kadar alınması ve vücutta uygun şekilde kullanılması olarak açıklanmaktadır.

3.2.2. Yetersiz beslenme

Yetersiz beslenme insanların günlük ihtiyaçlarını karşılaması için alması gereken ortalama 1800 kcal miktarının alınmaması olarak tanımlanmaktadır (**FAO, 2003**).

4. Dünyada ve Türkiye'de Hapishaneler ve Sağlık

Suç ve Adalet Politikası Araştırma Enstitüsü'nün (ICPR) Dünya Hapishane Özeti 2018 verilerine göre, ABD başta olmak üzere hapishanelerdeki nüfus

Şekil 1. Hapishane popülasyon verileri (World Prison Brief, 2018)

yoğunluğu şekil 1'de gösterilmektedir. Aralık 2021'de yayınlanan Dünya Hapishane Nüfus Listesi'ne (Fair ve Walmsley, 2021) göre 11,5 milyondan fazla mahkum olabileceği belirtilmektedir. Mahpusların hapishanedeki sağlık sorunlarının çeşitliliği ve sıklığı genel nüfusa göre daha yüksektir (Watson ve ark, 2004).

5. Hapishanelerde Sağlığı Geliştirme Faaliyetleri DSÖ, hapishanelerde sağlığı geliştirme faaliyetlerinin ruhsal ve fiziksel boyutları da içerecek şekilde bütüncül hapishane yaklaşımı ile sunulmasını önermektedir. Bu yaklaşım, mahpusların sağlıklarını geliştirmek için programlar oluştururken rol oynayabilecek kişi ve kurumlarla işbirliğini merkezine almış, mahpusların kendisini de bir kaynak olarak görmektedir. Yeterli gıdanın sağlanması Şekil 2'de de gösterildiği gibi bütüncül yaklaşımının önemli bir bileşenidir (WHO, 2007).

6. Ulusal ve Uluslararası Resmi Düzenlemelerde Hapishanelerde Sağlıklı, Besleyici, Nitelikli Gıda Hakkı

Hapishanelerde beslenme hakkı, hem uluslararası hem de ulusal düzeyde güvence altına alınmıştır. Uluslararası Hapishane Araştırmaları Merkezi'nin hazırlamış olduğu *Hapishane Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım Hapishane Görevlileri İçin Elkitabı*'nda en temel bakım görevlerinden biri olarak beslenme tanımlanmaktadır. Bu rehberde mahkumların aç kalmalarını ya da eksik beslenmeden kaynaklanan bir hastalığa yakalanmalarını

önlemek için yeterli düzeyde yiyecek ve içecek verilmesi gerektiği belirtilmiştir. Toplumun genel olarak aç kaldığı ülkelerde dahi, mahkumlara yeterli yiyecek verilmemesinin kabul edilemez olduğu, hükümetlerin insanların özgürlüğünü elinden aldığına, onlara gerektiği gibi bakım verme görevini de üstlendiğini, bu kapsamda yeterli beslenmenin sağlanmasının mutlak bir yükümlülük olduğu belirtilmektedir (Coyle, 2002).

2002 yılında Birleşik Krallık'ta sağlığın teşviki ve geliştirilmesi üzerine yayınlanmış olan *Hapishane Hizmet Emri* (PSO 3200) (Baybutt ve ark.,2014) yerel planının, sağlığın teşviki ve geliştirilmesi bölümünde beş ana alandaki ihtiyaçların özel olarak ele alınması gerektiği üzerinde durulmuştur. Bunlardan birisi de sağlıklı yemek ve beslenmedir.

Özgürlüğünden Yoksun Bırakılmış Çocukların Korunmasına İlişkin Birleşmiş Milletler Kuralları (Öyb (Havana) Kuralları)'nda hapishanelerde yer alan bütün çocuklara yemek zamanlarında; beslenme, temizlik ve sağlık standartlarına uygun şartlarda hazırlanan, yeterli kalite ve miktarda sunulan, mümkün olduğu kadar çocukların dini ve kültürel gereklerine uygun bulunan yemeklerin ve her an içebileceği kadar temiz içme suyunun verilmesi gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda özel beslenme gereksinimine ihtiyacı olan çocukların beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasının gerekliliği üzerinde durulmuştur (UN., General Assembly, 1990).

Şekil 2. Sağlığı Geliştirmek İçin Bütüncül Tutuklu Yaklaşımı (Aktaş, 2019)
Hapishane nüfus oranları, bir nüfusta 100.000 kişiye düşen mahkum sayısı olarak ölçülür.

Bakanlar Komitesi'nin Avrupa Hapishane Kuralları-na Dair Üye Devletlere Rec(2006)2-rev Sayılı Tavsiye Kararında beslenmeyle ilgili şu kararlar alınmıştır **(Council of Europe, 2022)**:

1. Mahpuslara, yaşlarını, sağlıklarını, fiziki koşullarını, dinlerini, kültürlerini ve çalıştıkları işin özelliğini gözeten besleyici gıdalar temin edilmelidir.
2. Asgari enerji ve protein miktarı da dahil olmak üzere besleyici bir gıdanın gerekleri ulusal mevzuatta düzenlenmelidir.
3. Yiyecekler hijyenik olarak hazırlanmalı ve dağıtılmalıdır.
4. Mahpuslara makul aralıklarla günde üç öğün yemek verilmelidir.
5. Mahpuslar temiz içme suyuna her zaman ulaşabilmelidir.
6. Hekim veya nitelikli bir hemşire, tıbbi durumu gerektirdiğinde o mahpusa özel beslenme talep etmelidir.

Genel olarak hapishanelerde bulunan mahpusların günlük enerji ihtiyaçları yetişkin erkekler için 2500 kcal, yetişkin kadınlar için 2000 kcal şeklinde belirlenmiştir **(Öztek, 2012)**.

Türkiye'de 5275 sayılı Kanunun "Hükümlünün Beslenmesi" başlıklı 72. maddesinde;

1. Hükümlüye Adalet ve Sağlık bakanlıklarınca birlikte belirlenecek kalori esasına göre, sağlıklı ve güçlü kalması için nitelik ve nicelik olarak besleyici, sağlık koşullarına uygun, makul çeşitlilikte, yaş, sağlık, çalıştığı işin özelliği, dinî ve kültürel gerekleri göz önünde tutularak besin verilmesi ve içme suyu sağlanması,
2. Hükümlü, kendisine verilen günlük besin ve ihtiyaç maddeleri dışındaki ihtiyaçlarını kurum kantininden sağlayabilmesi; kantini bulunmayan kurumlarda, bu maddeler, idarenin izin ve kontrolü altında dışardan sağlanabilmesi,
3. Hasta hükümlüye, kurum hekiminin belirleyeceği besinler verilmesi yer almaktadır.

Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğünün sayfasında yer alan Hükümlü Hakları'nda da hükümlünün beslenmesiyle ilgili olan Madde 72'de hükümlüye Adalet ve Sağlık bakanlıklarınca birlikte belirlenen kalori oranına göre, sağlıklı ve güçlü olması için sağlık koşullarına uygun, yaş, sağlık, çalıştığı işin özelliği, dinî ve kültürel gerekleri göz önünde tutularak nitelik ve nicelik olarak besleyici,

makul çeşitlilikte besin verilmesi ve içme suyu sağlanması, kurum kantininden diğer ihtiyaçlarını karşılayabilmesi; hasta hükümlüye, kurum hekiminin belirleyeceği besinler verilmesi; annesiyle birlikte kalan çocuklara ve süt emziren annelere durumlarına uygun gıda verilmesi gerektiği belirtilmektedir **(Adalet Bakanlığı, 2013)**.

Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı'nın sayfasında ifade edildiği üzere **(Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı, 2019)**, hasta hükümlü ve tutukluya, diyetisyen veya hekimlerin belirleyeceği besinler verilmesi, inancı gereği veya vegan, vejetaryen türü özel bir beslenme şekline sahip hükümlü ve tutukluların talepleri, iaaşe miktarı ile sınırlı kalmak üzere karşılanması gerektiği belirtilmektedir. "Hasta hükümlü ve tutuklulara çıkarılacak günlük yemeklerin malzemeleri için gram, fiyat ve kalori hesabı yapılmakta olup, diyet yemeğinin türüne göre kullanılacak malzemede farklılıklar olması nedeniyle, fiyatlar günlük iaaşe miktarının üzerine çıkmakta ya da altında kalabilmektedir" **(Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı, 2019)**. Günlük iaaşe bedeli, hapishanede kalınan süre içerisinde günlük olarak verilen yiyecek, içecek vermiş olduğu paraya denmektedir. Günlük iaaşe miktarı, Sağlık Bakanlığı ile birlikte belirlenen günlük kalori ihtiyacı ve bütçe imkânları da değerlendirilerek saptanmaktadır **(25978 sayılı Resmi Gazete, 2020)**.

Ceza İnfaz Kurumlarında Bulundurulabilecek Eşya ve Maddeler Hakkında Yönetmelik'te koşullarda sadece kantinden temin edilebilen sebze, meyve ve diğer gıda maddeleri bulunabileceği; mutfak teşkilatı bulunmayan ceza infaz kurumlarında, yemek yapılabilecek herhangi bir yerin olmaması durumunda, hükümlülerin kaldıkları koşullarda gıda malzemesinin bulundurulmasına izin verildiği, ancak tüp gibi yanıcı maddelerin yemek pişirildikten sonra geri alınabileceği belirtilmektedir.

20/3/2006 tarihli ve 10218 sayılı Ceza İnfaz Kurumlarının Yönetimi ile Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Tüzük'ün 77. maddesinde de bu kanunda belirtilen hükümlerin uygulanması söylenmektedir. Hükümlü ve Tutuklular ile Ceza İnfaz Kurumları Personelinin İaaşe Yönetmeliği'nin 9. maddesinde şu maddeler yer alır:

(1) Hasta hükümlü ve tutukluya, diyetisyen veya hekimlerin belirleyeceği besinler verilir.

(2) İnancı gereği veya vegan, vejetaryen türü özel bir beslenme şekline sahip hükümlü ve tutukluların talepleri, iaşe miktarı ile sınırlı kalmak üzere karşılanır.

Birçok yasa ve tüzükle mahpusların beslenmesi ve kişisel beslenme tercihlerinin nasıl karşılanacağına dair tanımlamalar yapılmıştır, ancak bu tanımlar ile mevcut gerçeğe örtüşmemektedir.

Türkiye’de hapishanelerde yaşayan mahpuslar; temiz ve yeterli gıda ile suya erişim, gıda güvencesi ve güvenliği, yeterli sağlık hizmetlerine erişim, ekonomik açıdan yetersizlikler, yetersiz miktarda ve içerikte beslenme, kendi beslenme alışkanlıklarına uygun besinlere ulaşım zorlukları gibi birçok konuda dezavantajlı durumdadır (**Salman, 2021**).

7. Hapishanelerde Bir Risk Faktörü Olarak Yetersiz ve Sağlıksız Beslenme

Bulaşıcı olmayan hastalıklar (BOH) her yıl 41 milyon insanın ölümüne neden olmaktadır, bu ölümler dünyadaki tüm ölümlerin %74’üne tekabül etmektedir (**WHO, 2022a**). Bulaşıcı olmayan hastalıklar için tanımlanan dört anahtar değiştirilebilir risk faktörü arasında; sağlıksız beslenme de bulunmaktadır (**WHO, 2022b**). Hapishanede yaşamak mahkumları daha savunmasız ve sosyal açıdan dezavantajlı duruma düşürmektedir, bu durum sağlıksız beslenme uygulamalarına maruz kalma ve bu nedenle hastalanma risklerinin toplumdan daha fazla olmasına yol açar. Sağlık hizmetlerine sınırlı erişime sahip olduklarından, daha geç tanı konur, daha erken dönemde hastalıkları ağırlaşır ve daha genç yaşta ölümler (**WHO, 2022a**). BOH’lar her milletten, yaştan ve sınıftan insanı etkiler. Ancak ülkeler arasında ve ülkeler içinde bu hastalıkların yükünde, özellikle savunmasız durumda olanları (örneğin, hapishanelerde veya gözetiminde) etkileyen açık eşitsizlikler mevcuttur (**UN, 2011**). Hapishanelerde sağlıksız beslenme ve yaşam koşullarından kaynaklı vitamin eksikliği geçmişte mahkumlar arasında birçok ölüme yol açmış ve halen dünya çapında azımsanmayacak sayıda hapishanede sağlık sorunlarına ve ölümlere neden olmaya devam etmektedir. Yetersiz beslenmenin sonuçları arasında açlık, vitamin eksikliği, diyete bağlı kalp hastalığı; kolera, botulizm ve benzeri gıda kaynaklı hastalıklar gibi ölümler yer almaktadır (**Elger ve ark., 2017**).

Hapishanelerde gıda güvenliği de önemli başlıklardan biridir. Gıdaların soğuk zincir kurallarına uygun bir biçimde sunulmadığı, gerekli hijyen koşullarının sağlanmadığı durumlarda birçok salgın ortaya çıkmakta, sindirim sistemiyle ilgili sorunlar artmaktadır (**Salman, 2021**).

7. Hapishanelerde Gıda Hakkı İhlalleri

Hapishanelerde gıda hakkıyla ve beslenmeyle ilgili bilimsel araştırma sayısı oldukça sınırlıdır. Birçok ülkede hapishanelerde beslenmeyle ilgili sorunların devam ettiği insan hakları kuruluşlarının raporlarında belirtilmektedir.

Herbert ve arkadaşlarının; 15 ülkedeki 884 kurumda 60.000’den fazla mahkumu içeren hapishanelerdeki beslenme durumuyla ilgili yaptığı meta analiz çalışmasından elde edilen sonuçlarda ABD hariç, erkek mahpusların obezite sıklığının kabul edilemez derecede yüksek olduğu gösterilmiştir. Ayrıca düşük ve orta gelirli ülkelerde bu oranlar daha yüksek saptanmıştır (**Herbert ve ark., 2012**). Namibya’da hapishanelerde mahkumlara yetersiz ve lezzetsiz gıdaların verilmesi (**World Prison Brief, 2015b**), Meksika’daki mahkumların yemeklerinde solucan çıkması (**World Prison Brief, 2015a**) gibi sorunlar belirtilmektedir. Başka bir çalışmada Zambiyalı mahkum iki kadın yaşadıklarını; “...Yediğimiz yiyeceklerle birlikte hastalıklara da yakalanabileceğimizi düşünüyorum. Yediğimiz balıkların taşları çok ve kullandığımız unlar iyi değil...” ve “...Burada yemek yok. Uygun yemek yok. Her gün sadece taşlı kapenta yiyoruz. Pirinç bile, birçok kişi olmamıza rağmen, sadece küçük bir tencere var.” şeklinde paylaşmıştır (**Topp ve ark., 2016**).

İzmir’de TİHV Akademi Araştırma Danışmanlığı Programı kapsamında hapishanelerde sağlıklı beslenme hakkı ihlalleriyle ilgili yürüttüğümüz araştırma kapsamında mahkumlarla yaptığımız görüşmelerde de benzer yakınmalar ifade edilmiştir. Gıda güvenliği sorunları (hijyen, nitelik, lezzet), kahvaltıda verilen paketli gıdalar ve kahvaltılıkların tarihi geçmiş, bilinmeyen markalardan verilmesi, kahvaltının miktarı ve içeriğinin azlığı belirtilmiştir. Yönetim tarafından verilen yemeklerin kötü olduğu için çöpe dökülmek zorunda kaldığı durumlar olduğu ifade edilmiştir. Yemeklerin çoğunun ancak yenden terbiye edilerek tüketiminin mümkün olduğu vurgulanmıştır. Hapishane yemeği yetersiz olduğu için kantinden alınan gıdalardan kettle veya semaverde ek yemek yapmak zorunda kalmaktadırlar. Yemeklerde kullanılan yağın çok kötü olması ve mide rahatsızlıklarına sebep olduğu bildirilmiştir (**Salman, 2021**).

Uluslararası Hapishane Araştırmaları Merkezi’nin hazırladığı kitapçıkta yemeklerin 24 saatlik dönemde eşit aralıklarla verilmesi gerektiği, son yemeğinin ikinci saatlerinde verilip ertesi sabaha kadar bir daha yemek verilmemesi kabul edilebilir bir

uygulama olmadığı, hapisane yönetiminin mahkumların uygun koşullarda yemek yiyebilecekleri ortam yaratmaları gerektiği, yattıkları oda dışında bir alanda olabileceği, temiz suya erişimlerinin de güvence altına alınması gerektiği belirtilmektedir (Coyle, 2002). Ancak İzmir'de mahkumlarla yapılan görüşmelerde (Salman, 2021) yiyeceklerin eşit aralıklarda verilmediği, yemek yeme için uygun koşulların sağlanmadığı, temiz suya erişimde yaşanan sorunlar dile getirilmiştir.

Herbert ve arkadaşlarının çalışmasında diyetlerdeki karbonhidratların yüksekliği ve yağ olarak alınan enerji yüzdesinin fazla olduğu belirtilmiştir (Herbert ve ark., 2012). Gıdanın yeterli olmayışı ve sağlıklı beslenmeden dolayı kantinden alımlar artmaktadır (Salman, 2021). Sağlıklı beslenme sorunu, yüksek gelirli ülkelerdeki mahpusların enerji ve tuz açısından zengin olma eğiliminde olan ekstra atıştırmalıkları satın almaları gerçeğiyle daha da karmaşık hale gelebilmektedir (Indig ve ark., 2010).

Kantinlerin pahalı olmasının yanında erişimle ilgili olarak da mahkumlar arasında eşitsizlikler mevcuttur. Hücrede kalanların kantine ulaşamaması hem beslenme hem de varsa sağlık sorunlarını daha fazla olumsuz etkileme potansiyeli doğurmaktadır. Kronik hastalar için yemekhaneden uygun diyet sağlanmadığı gibi kantinden de erişmek mümkün olmamaktadır (Salman, 2021).

Hapishane çalışanları, gıda kaynaklı hastalıkların hapishanelere özgü nedenlerinin de farkında olmalıdır. Ölümcül bir felç hastalığına neden olabilen botulizm, Clostridium botulinum toksini ile kontamine olmuş gıdalardan kaynaklanmaktadır (Elger ve ark., 2017). Yetersiz beslenme ve vitamin eksikliğinden (örneğin B, C vitaminleri) kaynaklanan hastalıklar dünya çapındaki birçok hapishanede hala önemli bir sorun olmaya devam etmektedir. Modern zamanlarda nadir görülen iskorbüt, Afrika'daki hapishanelerde bir sorundur (Elger ve ark., 2017). Örneğin, B vitamini eksikliğinden kaynaklanan beriberi hastalığı, birçok Afrika hapishanesinde önemli sayıda mahkumun ölümüne neden olmuştur (Ahoua ve ark., 2007) (Ake-Tano ve ark., 2011). Papua Yeni Gine'deki bir eyalet hapishanesindeki 148 erkek mahkum üzerinde yapılan bir kesitsel gözlem çalışmasında, beslenmeden kaynaklı folat eksikliği ile ilişkili klinik optik nöropatinin %10,4'lük bir örnek prevalansını göstermiştir (Tousignant ve ark., 2013).

Hapishanelerdeki kronik hasta mahkumların hastalıklarına uygun beslenme de bir gerekliliktir. Özel

diyet gereksinimlerinin başında diyabet hastalığı gelmektedir. Birleşik Krallık'taki araştırmalar, tüm hapishanelerde sunulması gereken yapılandırılmış diyabetik bakım yoluyla diyet rejimleri ve tedaviye uyum sağlanırsa, hapishanede iyi bir metabolik kontrolün mümkün olduğunu göstermektedir (MacFarlane ve ark., 1992).

Sağlıklı beslenmenin sağlanması, hastalıkların engellenmesinin yanında hastalıkların iyileşmesi ve ilerlemesini de önlemektedir. Petersburg'daki mahkumlar ve eski mahkumlar arasında tüberküloz tedavisinde diyet tedavisinin yeri ile ilgili bir çalışmada, mahkumların tüberküloz tedavisini tamamlamak için yiyeceklerin iyi bir teşvik olduğu belirtilmektedir (Fry ve ark., 2005).

Türkiye'de hastalıklara uygun beslenmeye erişimiyile ilgili birçok sorun bildirilmektedir. Bu hastalar için hazırlanan diyet menülerinin tüm hastalıklar için aynı olması, yağsız, tuzsuz ve salçasız olacak şekilde tek çeşit yapılması yağsız beslenmek zorunda olmayan kişilerin bile yağsız ve tuzsuz yani gereksinim duydukları kaloriyi alamayacakları şekilde az beslenmek zorunda kaldıkları bilinmektedir (Salman, 2021).

İzmir'deki araştırmada vejetaryen olan mahkumların yaşadıkları sorunlara da vurgu yapılmıştır. Mahkumlar, etin yerine ikame edilen şeyin patates gibi gıdalar olduğunu, bunun da protein ihtiyacını karşılamadığı üzerinde durmuşlardır.

Kötü yaşam koşulları kadınların yaşamlarını olumsuz yönde etkilemektedir (Villarroel-Torrico ve ark., 2018). Kadın mahpusların hapishane deneyimleri ve tahliye sonrası beslenme gereksinimleriyle ilgili yapılan bir çalışmada, fiziksel ihtiyaçların bir şekilde karşılandığı ancak diğer ihtiyaçları ise çalışarak almak zorunda kaldıkları belirtilmektedir (Saruç, 2013). Kadın ve erkek mahpusların karşılaştırılması yapıldığında, cinsiyet eşitsizliklerinin var olduğu görülmektedir. Kadın mahpusların, benzer yaş ve cinsiyetteki genel nüfusa göre fazla kilolu ve obez olma olasılığı daha yüksektir (Herbert ve ark., 2012). Mahkum diyetlerinin analizinin yapıldığı bir çalışmada, yüksek gelirli ülkelerde erkeklerin uygun kalori alımını sağlanırken, kadınlara özel bir planlama yapılmadığı, diyetlerindeki toplam kalorinin gereksinimlerinden önemli oranlarda fazla olduğu bildirilmiştir. Aynı çalışmada kadın mahkumlara erkekler için tasarlanmış bir diyet verildiği saptanmıştır. Bu da kadın mahkumlara toplumsal cinsiyete dayalı yapılan

hak ihlallerine örnek olarak verilebilir (**Herbert ve ark., 2012**). Uganda, Mozambik, Malavi, Nijerya, Mali, Güney Afrika, Benin, Zimbabve, Zambiya ve Kamerun'da da özellikle hamile, emziren ya da küçük çocukları olan kadın mahkumların düşük kaliteli beslendikleri, günlük tedariklerinin yetersiz olduğu belirtilmiştir (**Van Hout ve ark., 2018**).

Hapishanelerde çocuklara uygun gıda bulundurulmaması da ayrı bir sorun başlığı olarak ele alınmalıdır. Çocukların kalori, protein, kalsiyum vb. ihtiyaçları yetişkinlerden farklıdır. İzmir'de yürütülen araştırmada siyasi mahkumlar ortak bütçeyle alım yaptıkları için daha iyi durumda oldukları ancak adli mahkumların tek başına alışveriş yapmak zorunda olduklarından daha fazla sıkıntı yaşadıklarını ifade etmişlerdir (**Salman, 2021**).

Hapishanede yönetime güven önemli bir sorundur. Örneğin İzmir'deki araştırmada mahkumlar, hapishanelerde şikayetlerini dile getirecekleri bir mekanizmanın olmadığı, yönetime ulaşılsa da sonuç alınmadığını; protein kaynaklarının çok yetersiz olduğunu, haftada bir iki gün et çıktığını, kişi başına bir iki kuşbaşı etin düştüğünden yakınmaktadır. Tüm görüşmeciler gıda güvencesi ve güvenliği konusunda yetersizlikler olduğunu, yemek konusunda yönetime güvenmediklerini, özellikle kadın görüşmeciler zehirlenmekten korktuklarını dile getirmiştir. Aynı çalışmada kadın mahkumlar vücutlarındaki kıllanmanın artışının gıdalardan kaynaklandığını düşünmektedir (**Salman, 2021**). Bu konunun yönetim tarafından değerlendirilmesi, gerekli bilgilendirmelerin yapılmaması verilen gıdanın güvensizlik nedeniyle tüketilmemesi ve dolaylı sağlık sorunlarına da neden olabilir.

Hapishanelerde sağlıklı, güvenilir, temiz beslenmenin mümkün olması ayrılan bütçe ile ilgilidir. Dünyanın birçok yerinde Türkiye'de de var olduğu gibi, hapishanelerdeki beslenmeye ayrılan bütçenin azlığı sebebiyle gıdaya ulaşımında sıkıntılar yaşanmaktadır. Mahpuslara olan bakış açısından dolayı mahkumların mümkün olan en az miktarda parayla beslenmesi halk tarafından da dile getirilmektedir (**Stein, 2000**). Amerika Birleşik Devletleri genelinde 2000 yılında yapılan bir çalışmada 'eyalet düzeltmeleri bakanlıkları tarafından gıdayla ilgili harcamalar için bütçelenen ortalama miktarın mahkum başına günlük 3,71 dolar olduğunu ve Mississippi ve Florida'da mahkum başına günlük 2,05 dolar kadar düşük olabileceğini bildirmektedir (**Stein, 2000**). Türkiye'de de iâşe miktarı mah-

kum başına günlük 0-6 yaş grubu annesi ile kalan çocuklar için 34 TL, diğer mahpuslar için günlük 17 TL olarak belirlenmiştir (**IHD, 2022b**). Türk-İş'in dengeli ve yeterli beslenmek için gereken aylık gıda harcaması tutarı; 2022 Haziran ayında yetişkin erkeğin aylık gıda harcaması 1.920,33 TL, yetişkin bir kadının gıda harcaması 1.541,57 TL olarak açıklanmıştır (**Türk-İş, 2022**). Günlük ortalama kişi başına 50-60 tl'ye denk düşmektedir. Mahpuslar için belirlenen iâşe bedelleri mahpusların gıda ihtiyaçlarını karşılayamayacağı görülmektedir.

Dünyanın birçok ülkesinde hapishanelerdeki gıda krizi özellikle COVID-19 sonrasında artmış durumdadır. Örneğin ABD'de yiyecek eksikliği başlıca sorunlar arasına girmiştir (**World Prison Brief, 2015c**). Türkiye'de de COVID-19 sürecinde beslenmeye ulaşma ve hijyenle ilgili daha fazla sorun yaşadığı dile getirilmiştir (**Salman, 2021**).

Türkiye'de hapishanelerde beslenmeyle ilgili yeterli çalışma yapılmamakta, hem sağlık hem de yaşam hakkı ihlallerine neden olma potansiyeli olan bu konu hakkında insan hakları kurumlarının sınırlı sayıdaki raporları sayesinde bilgi edinmek mümkün olmaktadır. 1999 yılında yapılan *Cezaevi ve Sağlık* çalışmasında da en temel sorunların başında beslenme geldiği ifade edilmektedir (**Soyer, 1999**). Adli mahkumlar açısından beslenmenin daha vahim bir durumda olduğu da aynı çalışmada belirtilmiştir. (*ibid*). İzmir'de yürüttüğümüz çalışmada da, mahpusların gıda güvencesine sahip olmadığını gösterilmiştir (**Salman, 2021**). Gıda güvencesine sahip olmayan mahpuslar açlık veya yetersiz beslenme sorunu ile karşı karşıyadır. Beslenme ile ilgili sorunlar gıda güvencesizliği ve güvenliğinin sağlanamaması yanında, temiz suya ulaşamamaktan kaynaklı hastalıklar, dengesiz beslenme, vitamin-mineral yetersizlikleri, kronik hastalıklara uygun beslenme olanaklarının sağlanamaması şeklinde sıralanabilir. Açlığın ve kötü beslenmenin ortadan kaldırılması için yalnızca hayatta kalmaya yetecek gıdanın tedarik edilmesinden çok daha fazlasının yapılması gerekmektedir.

8.Sonuç

Hapishanelerdeki gıda hakkı ile ilgili kararlar; uluslararası ve ulusal çapta resmi düzenlemeler getirilmiş olsa da gıdaya erişim konusunda sıkıntılar oldukça fazladır. Gıda güvencesi başta olmak üzere; gıda güvenliği ile ilgili sorunlar da sıkça dile getirilmektedir (**Salman, 2021**). Hastalıklara uygun beslenme programına ulaşım problemlerinden; çocukların beslenmesine kadar birçok noktada sorunlar

bulunmaktadır. Hapishanelerin, mahpusların uygun enerji içeriği ve düşük sodyum içeriği ile sağlıklı beslenmeye ve yeterli fiziksel aktiviteye erişimlerini sağlama sorumluluğu vardır (**Herbert ve ark., 2012**). Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda Türkiye’de hapishanelerde yaşayan mahpusların gıda güvencesi ve güvenliği konusunda ciddi sorunlar ve güvensizlikler yaşadığı, gıda hakkını yerine getirmesi gereken kurumların görevlerini yerine getirmediği ifade edilebilmektedir. Beslenme ile ilgili sorunlar gerekli düzenlemeler yapıldığında önlenemez sağlık sorunlarıdır. Bu sağlık sorunların önlenmesi, var olan sağlık sorunlarının iyileştirilmesi için başta uluslararası ve ulusal resmi düzenlemelerde bulunan kararların yerine getirilmesi, özgürlüğünden mahrum bırakılmış kişilerin gıda hakkının güvence altına alınması gerekmektedir. Literatüre bakıldığında da bu durumun dünya çapında bir halk sağlığı sorunu olduğu açıkça görülmektedir. Bu alana dair daha fazla ve daha kapsamlı çalışmalar yapılması gerekmektedir.

Teşekkür

Bülent Şık, Feride Aksu Tanık, Nermin Biter ve Aslı Davas’a katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Kaynaklar

25978 sayılı Resmi Gazete web sayfası (2020) Hükümlü Ve Tutuklular İle Ceza İnfaz Kurumları Personelinin İşe Yönetmeliği. Erişim Tarihi: 20 Kasım 2022. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=9568&MevzuatTur=7&MevzuatTertip=5>

Adalet Bakanlığı (2013) Hükümlü Hakları Hükümlünün beslenmesi Madde 72- (1). Erişim Tarihi: 03 Ekim 2022. <https://cte.adalet.gov.tr/Home/SayfaDetay/hukumlu-haklari>

Ahoua, L., Etienne, W., Fermon, F., Godain, G., Brown, V., Kadjo, K., Bouaffou, K., Legros, D., & Guerin, P. J. (2007) Outbreak of beriberi in a prison in Côte d’Ivoire, *Food and Nutrition Bulletin*, 28(3), 283–290. Erişim Tarihi: 05 Ekim 2022. <https://doi.org/10.1177/156482650702800304>

Aké-Tano, O., Konan, E. Y., Tetchi, E. O., Ekou, F. K., Ekra, D., Coulibaly, A., Dagnan, N. S. (2011) Le bérîbéri, maladie nutritionnelle récurrente en milieu carcéral en Côte-d’Ivoire [Beriberi, recurrent nutritional disease in a detention house in Côte-d’Ivoire], *Bulletin de la Societe de pathologie exotique* (1990), 104(5), 347–351. Erişim tarihi: 05 Ekim 2022. <https://doi.org/10.1007/s13149-011-0136-6>

Aktaş, B. (2019) Ceza ve Tutukevi Hemşireliği ve Sağlığı Geliştirme, *Anadolu Hemşirelik ve Sağlık Bilimleri Dergisi*, 2019; 22(2): 130-135. Erişim tarihi: 02 Ekim 2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/745262>

Baybutt, M., Acin, E., Hayton, P., Dooris, M. (2014) 21. Promoting Health in Prisons: a Settings Approach, *Prisons and Health*, 180-184. Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022 https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0018/249210/Prisons-and-Health,-21-Promoting-health-in-prisons-a-setting-approach.pdf

Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü Destek Hizmetleri Daire Başkanlığı web sayfası (2019) “Vegan, vejeteryen, farklı inanç sahipleri ve hasta hükümlü ve tutuklulara durumlarına göre yiyecek veriliyor mu?” Erişim tarihi: 05 Ekim 2022. <https://cte.adalet.gov.tr/Home/SSSORularDetay/7#collapse3>

Council of Europe web sayfası (2022) Bakanlar Komitesi’nin Avrupa Cezaevi Kurallarına Dair Üye Devletlere Rec(2006)2-rev Sayılı Tavsiye Karar 1. Erişim Tarihi: 2 Ekim 2022. http://www.izlemekurulu.gov.tr/D_Dosya/Dosyalar/Avrupa-Cezaevi-Kurallari_07042021.pdf

Coyle, A. (2002) Cezaevi Yönetimine İnsan Haklarını Göz Önüne Alan Bir Yaklaşım Cezaevi görevlileri için el kitabı, *International Centre for Prison Studies*. Erişim Tarihi: 2 Ekim 2022. <https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/turkish3.pdf>

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, genel yorum No.12 (1999) Yeterli beslenme hakkı (Sözleşmenin 11. maddesi) 26. Erişim Tarihi: 01 Aralık 2022. https://insanhaklimerkezi.bilgi.edu.tr/media/uploads/2016/05/05/BMde_Insan_Haklari_Yorumlari_1981_2006.pdf

Elger, B.S., Ritter, C., Stöver, H. (eds) (2017) *A Balanced Diet – From Facts to Solutions, Emerging Issues in Prison Health*. Springer, Dordrecht. Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022. https://doi.org/10.1007/978-94-017-7558-8_7

Fair, H., Walmsley, R. (2021) *World Prison Population List Thirteenth Edition*. Erişim Tarihi: 4 Kasım 2022. https://www.prisonstudies.org/sites/default/files/resources/downloads/world_prison_population_list_13th_edition.pdf

Food and Agriculture Organization of the United Nations FAO (2003) Jelle Bruinsma (Ed.) *World Agriculture: Towards 2015/2030 An FAO Perspective*. Erişim Tarihi: 1 Kasım 2022. <https://www.fao.org/3/y4252e/y4252e00.pdf>

Food and Agriculture Organization of the United Nations FAO web sayfası (2022) *Advocacy on The Right to Food Based on the Analysis of Government Budgets, Right to Food Handbooks* 8. Erişim Tarihi: 10 Kasım 2022. <https://www.fao.org/publications/card/en/c/fdaa07a1-af-f7-4698-a9a8-77a02f2ff09f/>

Fry, R.S., Khoshmood, K., Vdovichenko, E., Granskaya, J., Sazhin, V., Shpakovskaya, L., Zhemkova, V., Zhemkova, M., Rohani-Rahbar, A., Funk, M., Kozlov, A. (2005), *Barriers to Completion of Tuberculosis Treatment Among Prisoners and Former Prisoners in St. Petersburg, Russia, The International Journal of Tuberculosis and Lung Disease : the Official Journal of the International Union Against Tuberculosis and Lung Disease*, 9(9), 1027–1033. Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/16158896/>

Ghattas, H., Sassine, A.J., Seyfert, K., Nord, M., Sahyoun, N.R. (2015) *Prevalence and Correlates of Food Insecurity Among Palestinian Refugees in Lebanon: Data from a Household Survey*, *PLoS ONE*, 10(6), e0130724. Erişim Tarihi: 12 Kasım 2022. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0130724>

Herbert, K., Plugge, E., Foster, C., & Doll, H. (2012) *Prevalence of Risk Factors for Non-communicable Diseases in Prison Populations Worldwide: a Systematic Review*, *Lancet* (London, England), 379(9830), 1975–1982. Erişim Tarihi: 22 Kasım 2022. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(12\)60319-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(12)60319-5)

Indig, D., Topp, L., Ross, B., Mamoon, H., Border, B., Kumar, S. & McNamara, M. (2010) *2009 NSW Inmate Health Survey: Key Findings Report, Justice Health, Sydney*. Erişim tarihi 20 Kasım 2022. <https://www.justicehealth.nsw.gov.au/about-us/publications/inmate-health-survey-aboriginal-health-report.pdf>

İnsan Hakları Derneği web sayfası (2022a) *İnsan Hakları Belgeleri, Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi*, 11. maddesi. Erişim tarihi: 07 Ağustos 2022. <https://www.ihd.org.tr/ekonomik-sosyal-ve-ktel-haklar-uluslararası-sleesi/>

İnsan Hakları Derneği web sayfası (2022b), “Hapishanelerde Mahpuslar için Ayrılan İşe Bedelleri Bir An Önce Artırılmalıdır!” Erişim tarihi: 06 Ekim 2022 <https://www.ihd.org.tr/hapishanelerde-mahpuslar-icin-ayrilan-ise-bedelleri-bir-an-once-artirilmalidir/>

MacFarlane, I.A., Gill, G.V., Masson, E., Tucker, N.H. (1992),

- Diabetes in Prison: Can Good Diabetic Care be Achieved?, *BMJ (Clinical research ed.)*, 304(6820), 152–155. Erişim Tarihi: 12 Kasım 2022.
<https://doi.org/10.1136/bmj.304.6820.152>
- Öztek, Z.** (2012) Ceza İnfaz Kurumlarında Sağlık Hizmetleri El Kitabı. Ankara: Şen Matbaa.
- Sağlık Bakanlığı web sayfası** (2017) “Yeterli ve Dengeli Beslenme Nedir?” Erişim tarihi: 06 Ağustos 2022. <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/beslenme/yeterli-ve-dengeli-beslenme-nedir.html>
- Sağlık Bakanlığı** (2019) Türkiye Beslenme Rehberi TÜBER 2015 Yayın No: 1031, Ankara. Erişim Tarihi: 25 Kasım 2022.
<https://hsgm.saglik.gov.tr/depo/birimler/saglikli-beslenme-hareketli-hayat-db/Yayinlar/rehberler/2015-beslenme-rehberi.pdf>
- Salman, D.D.** (2021) Cezaevlerinde Sağlıklı Gıdaya Adil Erişim Hakkının İncelenmesi, Salgın Sonrası Dönemde İnsan Hakları Sempozyum Bildirileri 20-23 Mayıs 2021, 123-132. https://tihv.org.tr/wp-content/uploads/2021/11/Salgın_Sonrası_Donemde_Insan_Haklari.pdf
- Saruç, S.** (2013) Kadın Hükümlüler: Cezaevi Yaşantısı ve Tahliye Sonrası Gereksinimler, Doktora Tezi. Erişim Tarihi: 12 Kasım 2022.
<http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11655/2531/4dabd0dd-cfeb-4157-a3f2-e798bdd75d40.pdf;sequence=1>
- Stein, K.** (2000) Foodservice in Correctional Facilities, *Journal of the American Dietetic Association*, 100(5), 508–509. Erişim Tarihi: 12 Kasım 2022.
[https://doi.org/10.1016/S0002-8223\(00\)00153-X](https://doi.org/10.1016/S0002-8223(00)00153-X)
- Soyer, A.** (1999) Cezaevi ve Sağlık, Türk Tabipleri Birliği, Erişim tarihi: 05 Ekim 2022.
https://www.ttb.org.tr/kutuphane/cezaevi_saglik.pdf
- Şık, B.** (2018) Gıda Güvenliği, Gıda Güvenliği ve Gıda Egemenliği Kavramları Üzerine. Erişim Tarihi: 28 Kasım 2022.
<https://m.bianet.org/bianet/siyaset/197364-gida-guvenligi-gida-guvenligi-ve-gida-egemenligi-kavramlari-uzerine>
- Topp, S. M., Moonga, C. N., Mudenda, C., Luo, N., Kaingu, M., Chileshe, C., Magwende, G., Heymann, J. S., & Henostroza, G.** (2016) Health and Healthcare Access Among Zambia's Female Prisoners: a Health Systems Analysis. *International Journal for Equity in Health*, 15(1), 157. Erişim Tarihi: 22 Kasım 2022.
<https://doi.org/10.1186/s12939-016-0449-y>
- Tousignant, B., Brian, G., Venn, B. J., Gould, C., McKay, R., & Williams, S.** (2013). Optic Neuropathy Among a Prison Population in Papua New Guinea, *Ophthalmic Epidemiology*, 20(1), 4–12. Erişim Tarihi: 28 Kasım 2022.
<https://doi.org/10.3109/09286586.2012.742552>
- Türk-İş web sayfası (2022)** TÜRK-İŞ Haber Bülteni 28 Haziran 2022, Erişim Tarihi: 28 Kasım 2022.
<https://www.turkis.org.tr/storage/2022/06/Tu%C3%88rk-I%C3%87s%CC%A7-Ac%CC%A7lik-Yoksulluk-Siniri-2022-Haziran.pdf>
- UN., General Assembly.** (1990) United Nations Rules for the Protection of Juveniles Deprived of their Liberty (The Havana Rules). Erişim Tarihi: 20 Eylül 2022.
<https://juvenilejusticecentre.org/resources/united-nations-rules-for-the-protection-of-juveniles-deprived-of-their-liberty/#:~:text=Summary&text=The%20United%20Nations%20rules%20for,the%20management%20of%20juvenile%20facilities.>
- UN., General Assembly.** (2011) High-Level Meeting of Heads of State and Government on the Prevention and Control of Non-Communicable Diseases, New York. Erişim Tarihi: 20 Eylül 2022.
<https://digitallibrary.un.org/record/710899/>
- Van Hout, M.C., Mhlanga-Gunda, R.** (2018) Contemporary Women Prisoners Health Experiences, Unique Prison Health Care Needs and Health Care Outcomes in Sub Saharan Africa: a scoping review of extant literature, *BMC Int Health Hum Rights* 18, 31. Erişim Tarihi:12 Kasım 2022.
<https://doi.org/10.1186/s12914-018-0170-6>
- Villarroel-Torrico, M., Montaña, K., Flores-Arispe, P., Jeannot, E., Flores-León, A., Cossio, N., Valencia-Rivero, C., Salcedo-Meneses, A., Jiménez-Velasco, M., Castro-Soto, R., Gétaz-Jiménez, G., Bermúdez-Paredes, H., Wolff, H., & Gétaz, L.** (2018), Syphilis, Human Immunodeficiency Virus, Herpes Genital and Hepatitis B in a Women's Prison in Cochabamba, Bolivia: Prevalence and Risk Factors, *Revista Espanola de Sanidad Penitenciaria*, 20(2), 47–54. Erişim Tarihi: 28 Kasım 2022.
<https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/30231151/>
- Watson R., Stimpson A., Hostick T.** (2004) Prison Health Care: a Review of the Literature, *International Journal of Nursing Studies*, 41(2): 119-128.
[https://doi.org/10.1016/S0020-7489\(03\)00128-7](https://doi.org/10.1016/S0020-7489(03)00128-7)
- World Health Organization** (2007) Health in Prisons A WHO Guide to the Essentials in Prison Health, Erişim tarihi: 20 Eylül 2022.
https://www.euro.who.int/__data/assets/pdf_file/0009/99018/E90174.pdf
- World Health Organization web sayfası** (2022a) Noncommunicable Diseases,16 Eylül 2022, Erişim tarihi 06 Ekim 2022.
<https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/noncommunicable-diseases#cms>
- World Health Organization web sayfası** (2022b) Noncommunicable Diseases, Erişim tarihi 06 Ekim 2022.
https://www.who.int/health-topics/noncommunicable-diseases#tab=tab_1
- World Prison Brief web sayfası** (2015a) Lack of Food, Overcrowding Among Issues at Prison, Erişim tarihi 06 Ekim 2022.
<https://www.prisonstudies.org/news/lack-food-overcrowding-among-issues-prison>
- World Prison Brief web sayfası** (2015b) Mexico inmates decry worms in food, dirty conjugal beds, Erişim tarihi 06 Ekim 2022.
<https://www.prisonstudies.org/news/mexico-inmates-decry-worms-food-dirty-conjugal-beds>
- World Prison Brief web sayfası** (2015c) Namibia: Tasteless Jail Food Irks Prisoners, Erişim tarihi 06 Ekim 2022.
<https://www.prisonstudies.org/news/namibia-tasteless-jail-food-irks-prisoners>
- World Prison Brief web sayfası** (2018) Prison Population Rate. Erişim Tarihi: 06 Ekim 2022.
<http://www.prisonstudies.org/world-prison-brief-data>